

Осіпчук Г. В.,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
слов'янських мов та зарубіжної літератури
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
E-mail: 130975@ukr.net

**ЗАСОБИ МОВНОГО ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ
«ЗОВНІШНІСТЬ ЛЮДИНИ» В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ
(НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА
І МАРІЇ МАТІОС)**

У статті висвітлено розвиток когнітивної лінгвістики та розкрито значення терміну «концепт». Охарактеризовано основні аспекти концепту «зовнішність людини». Виокремлено лексико-семантичне поле номінацій концепту «зовнішність людини» у творах В. Шевчука та М. Матіос. Встановлено, що найбільш продуктивними є вербалізатори концепту, що вказують на анатомічні характеристики, зокрема, позначення кольору очей і волосся, менш вживані – найменування загальнофізичних ознак, одягу, особливих прикмет.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концептуальний аспект, концепт «зовнішність людини», структура концепту, вербалізатори.

Характерною ознакою сучасної вітчизняної та зарубіжної лінгвістики є антропологічний підхід до висвітлення мовних явищ, що дає можливість сконцентрувати увагу науковців на мисленні, почуттях, самосвідомості і світосприйманні суб'єкта. Так зване когнітивне мовознавство направлене на дослідження мовної картини світу, у центрі якого – людина.

Вивченням саме людини упродовж століть займалися філософи, психологи, соціологи, фізіологи, але на часі нові завдання: комплексний аналіз людського фактору, в тому числі мовний. В україністиці когнітивні дослідження набули поширення тому, що вивчають теми, які завжди хвилювали науковців: мова і мислення, функції мови, значення мови для людини та людини для мови.

Сучасні лінгвісти досліджують мову в нерозривному зв'язку з людиною, що обумовлює необхідність лінгвістичного аналізу художнього тексту, як безпосереднього відображення свідомості автора, його ідей та їх мовного втілення.

Порівняно молоді дисципліни (антропоцентрична та когнітивна лінгвістики, лінгвокультурологія, етнопсихолінгвістика) акцентують увагу на терміні «концепт», який останнім часом активно використовується у наукових розвідках. Значення «концепту» є більш глибинним порівняно з лексичним значенням, включає в себе невербальну інформацію, характеризується міждисциплінарною належністю і знаходиться на перетині кількох наукових галузей: соціальної комунікації, філософії, психології, культурології та ін. [13, с. 1].

Концепт як ментальне утворення досліджується науковцями здавна: у XX столітті: Н. Арутюновою [1], В. Воробйовим [12], К. Костомаровим [1], Ю. Степановим [1] та ін.; у XXI столітті: О. Архиповою [1], Т. Валюкевич [14], С. Воркачовим [1], О. Мельничук [12], О. Подою [13], С. Потапенком [11] та ін. Однак до сьогодні не має визначення терміну «концепт», яке б підтримували всі дослідники, що і вказує на його багатозначність. «Концепт» має специфічний характер, бо наближений до ментального світу людини, тобто до культури й історії.

Інтерпретаційне поле окремого концепту становить певна система – концептосфера, семантичні фрагменти якої поєднуються між собою, створюючи неповторну структуру. Будь-який концепт можна досліджувати у складі концептосфери, або як її структурну одиницю – домен [1, с. 112].

Останнім часом спостерігаємо динамічне зростання кількості лінгвістичних робіт, присвячених вивченню концепту «зовнішність людини». Однак, всупереч активізації наукових розвідок у галузі лінгвоконцептології, його мовне вираження у сучасній українській прозі вивчене недостатньо.

У рамках даної проблематики важливе місце посідає вивчення концепту «зовнішність людини», що виражається за допомогою різних вербалізаторів: епітетів, порівнянь та метафор. Цим і зумовлена *актуальність* нашого дослідження, що вимагає виконання наступних *завдань*: виокремити лексико-семантичне поле номінацій концепту «зовнішність людини» у творах В. Шевчука та М. Матіос; встановити найбільш та найменш продуктивні

вербалізатори концепту, що дасть змогу отримати відомості про універсальну та ідіостильову характеристику мовної картини світу письменників.

Зовнішність літературного персонажа є своєрідною авторською системою мовного вираження, мета якої – ідентифікації героя. Зовнішній вигляд кожної особи є суто індивідуальним і в читацькій уяві складається з окремих елементів (очі, волосся, зріст, ніс, одяг, звички тощо).

Ознаки зовнішності людини поділяють на власне ознаки та супутні. Власне ознаки виявляються у процесі життєдіяльності людини: анатомічні, функціональні та загальнофізичні. Анатомічні ознаки – це особливості зовнішньої будови тіла персонажа. Індивідуальність зовнішнього вигляду проявляється насамперед у неповторній сукупності форм, розмірів і особливостей частин тіла. До анатомічних ознак належать зріст, будова тіла, форма голови, лоба, брів, носа, губ, рота, вид і колір волосся, обличчя, носа та інших частин тіла [2, с. 3].

У творах В. Шевчука і М. Матіос вербалізатори концепту «зовнішність людини» сприяють детальному опису портретних характеристик, підкреслюють особливості зросту, статури, кольору волосся, очей і т. д. Наприклад, у В. Шевчука: *сивань* [17, с. 24], *старий* [17, с. 25], *побачила зовсім знесиленого дідуся, який сидів із заплющеними очима і з блідим, як те ж таки молоко, обличчям* [17, с. 25], *любить цього не зовсім збагненного чоловіка* [17, с. 25], *той сивоволосий козопас із шляхетним обличчям* [17, с. 53], *високий чоловік із сивою головою* [17, с. 107], *високий та худий, з уже посивілим волоссям і гарний* [17, с. 130], *отой коханий, щасливий безумець?* [17, с. 130], *високу, струнку постать з розвіяним за плечі волоссям* [17, с. 131], *ітиме берегом високий сивий і дуже гарний старий* [17, с. 141], *про того старого* [17, с. 141].

У М. Матіос акцентується увага на внутрішньому світі, стані, захопленнях, мріях, що безпосередньо впливають на зовнішність героя: *відмінниця* [6, с. 1], *комсомолка* [6, с. 1], *активістка* [6, с. 1]; *чоловік-невидимка* [4, с. 75], *чоловік-невловимка* [4, с. 75]; *торкітлива, як сорока, дитина* [5, с. 141], *говірливу*

дитину [5, с. 141]; *стара, розкудлана Мавра* [4, с. 102], *смішна* [4, с. 102]; *древня істеричка Аделаїда з моєї роботи* [4, с. 103].

Особливі прикмети – це ознаки зовнішності, що різко вирізняють одну людину з-поміж інших, вказуючи на її неповторність, незвичність. До таких ознак належать невідповідності розміру окремих частин тіла [рук, ніг, голови, носа, вух тощо], шрами, татуювання, викривлення хребта, родимки, особливості ходи, жестикуляції, мови, голосу тощо [2, с. 9], порівняймо, наприклад: у В. Шевчука – *Чолов'яга з великим сірим носом* [21, с. 382], *Сіроносий* [21, с. 382]; *висохлий на тріску юнак* [18, с. 203]; *вусань* [20, с. 471]; *стояв високий кремезний чолов'яга з орлиним носом і звислими вусами* [20, с. 501]; у прозі М. Матіос – *сухонький, як висохла на сонці бадиллина* [3, с. 63], *мовчазного білого діда* [3, с. 67]; *Із високим худим чоловіком, в якого родима пляма на правій щоці* [3, с. 166].

Вербалізатори концепту «зовнішність людини» дозволяють передати захоплення оповідача ідеальною жіночою вродою, акцентувати увагу на особливостях її принад. Такі описи в досліджуваних портретних замальовках підсилено за допомогою оцінної лексики з позитивними конотаціями, наприклад: у художніх творах В. Шевчука – *пішла, як була, ясно-синя й осяйна, напівзачаровано всміхаючись* [17, с. 36], *...яку він перейняв від нагірної принцеси* [17, с. 52]; *гарненьке...дівча* [20, с. 473]; у М. Матіос – *просто дівчина з косою до колін* [6, с. 1]; *Була красива, як олениця: висока, струнка, з викладеною круг голови важкою косою* [3, с. 134–135].

Індивідуалізація портретної характеристики осіб чоловічої статі у В. Шевчука відбувається або в позитивному: *високий сивогривий чоловік* [17, с. 23], *той сивий король* [17, с. 24], *високий, гарний сивань* [17, с. 101], *свого володаря* [17, с. 145]; або в негативному забарвленні: *брудний, нечесаний* [24, с. 96]; *той патлатий, огрядний молодик із люлькою в зубах* [18, с. 196], *того гриваня* [18, с. 196], *люльконосець* [18, с. 196].

У творах М. Матіос спостерігається іронія, або навіть сарказм: *молодого пройдисвіта* [4, с. 120], *шмаркачем із вулиці* [4, с. 120], *молодим хлопом* [4, с. 126], *молодий жеребець* [4, с. 136].

Виокремлюємо спільні групи вербалізаторів концепту «зовнішність людини» у творах обох письменників: а) за фізичними якостями людини (ріст, розмір): у В. Шевчука – *маленька* [23, с. 172]; *жінка була така худа* [17, с. 22], *висока і худа* [17, с. 22]; у М. Матіос – *молодий, що діставав головою мало не до неба* [5, с. 86]; *маленька жінка* [5, с. 81], *такої дрібної жінки* [5, с. 91]; *дівчина-тичка* [5, с. 12];

б) поєднання ознак зовнішності та фізичних якостей дійової особи: у В. Шевчука – *цей пан із сухим гострим обличчям* [18, с. 212], *темний, малий і гнилозубий* [18, с. 218]; *стояв у дверях, високий, худий, почорнілий, із темним палким поглядом, якийсь незвичайний, і Наталка стрілила на нього оком: п'яний чи тверезий?* [16, с. 46]; у М. Матіос – *чоловік у кептарі* [5, с. 80], *довготелесий Михайло* [5, с. 81];

в) колір волосся: у В. Шевчука – *миршаве руденьке дівча* [24, с. 166] // *руденьке дівча* [24, с. 166], *руденьке пішло на город* [24, с. 175]; *темнокосе дівча* [20, с. 473]; у М. Матіос – *біловолоса бестія* [11, с. 140]; *чорний хлопець* [3, с. 102]; *русяву дівчинку* [3, с. 56];

г) колір очей: у В. Шевчука – *такі сині й палкі очі* [17, с. 56], *той волошковий погляд* [17, с. 57], *волошковий вогонь обпик її* [17, с. 62]; *два самоцвіти* [18, с. 178], *її сині чудові очі* [18, с. 178]; у М. Матіос – *в нього були кольору горіхового листу* [3, с. 159].

Змалювання людського погляду чи очей героїв у творах обох письменників є найбільш яскравим: у В. Шевчука – *засвітилися зелені Єремїїні очі, що були як зелений лід між покритої інесм старої трави* [22, с. 14], *його великі зелені очі, що були як передчасно опале на сніг листя* [22, с. 16]; *просто на ясний зелений вогонь Єремїїного погляду* [22, с. 14], *повз той відвертий, насмішуватий погляд* [22, с. 14], *свій зелений вогонь* [22, с. 14]; *Мати зробила їм «суворі очі»* [25, с. 55], *того застереженого материного погляду* [25, с. 55];

Очі, застигли й блискучі, наче намальовані на шматку бляхи [18, с. 71]; *Блиснула на нас двома зеленими змійками* [18, с. 90]; *З величезними блакитними очима* [18, с. 96], *свої очиська* [18, с. 96].

Відзначимо, що опис очей – найважливіший засіб для створення не лише зовнішнього, а й психологічного портрета персонажа. У літературній традиції синьоокі люди – це романтики, дуже емоційні, чуттеві. Вони здатні не тільки безоглядно закохуватись, але і захоплювати своїм пристрасним поривом (очі Володимира у творі В. Шевчука «Дім на горі»). Зелений колір є символом мудрості (очі Єремія у творі В. Шевчука «На полі смиренному...»). Чорний колір, крім основних асоціацій з трагедією, є символом відродження, переходом душі в інше буття, прагнення до пізнання (зображення очей у героїні-знахарки у творі М. Матіос «Москалиця»).

В аналізованих творах варто зупинитись на доборі авторкою «тваринних» елементів для опису людського погляду: *в чорняву Северининого погляду* [9, с. 28], *проткнула обох поглядом, як пікою* [9, с. 39], *незмигним, таким самим, як у гадюки з кошика поглядом* [9, с. 42]. Такий образ знаходять своє вираження у фольклорних джерелах і пов'язаний передусім з нечистою силою (поряд із позитивною характеристикою гадюки, в усній народній творчості зустрічаються згадки і про її приналежність до нечистої сили).

У повісті В. Шевчука «Золота трава» очі героїні вказують на інертність та байдужість: *дивилася своїми вологими очима* [18, с. 83], *мирні коров'ячі очі* [18, с. 83]. Окрім ознаки кольору, в очах персонажів відображається нещирість: *великі, сірі, з туманцем у них* [24, с. 86], *хтось із каламутними очима* [24, с. 104]. За допомогою змалювання людських очей автор передає тимчасовий стан людської душі свого героя: *як червоно блиснули його очі* [22, с. 82], *той спалах* [22, с. 82].

У творах М. Матіос значно менша кількість таких «забарвлених» вербалізаторів: *невинні* [10, с. 16], *видючі очі не займаного ще парубка* [10, с. 16]; *зеленоокий чоловік* [11, с. 158]. Мовні засоби підкреслюють вказують на

причину особливого погляду: *великі, трохи розкосі очі* [3, с. 9], *під такими очима зо страху* [3, с. 9].

Загальнофізичні ознаки – це загальні біологічні, соціально-територіальні та популяційні особливості людини, зокрема стать, вік і демографічні, що характеризують певну етнічну групу чи іншу популяцію, яка живе на певній території [2, с. 11]. У прозових творах обох письменників виділяємо кореференти, що вказують на вік дійової особи: у В. Шевчука – *хлопчик* [18, с. 18]; *хлопчак* [18, с. 138], *цього малого* [25, с. 138], *стояв малий, брудний чоловічок* [25, с. 142]; у М. Матіос – *А Дмитрик – майже дитина* [10, с. 101], *молодий дуже* [10, с. 101].

Супутні ознаки – це предмети одягу, що перебувають у постійному користуванні особи в момент її відображення (куртка, піджак, брюки, плаття, головний убір, взуття), а також носильні речі (портфель, дипломат, парасолька, сумка, годинник, окуляри, каблучки тощо). Ці ознаки також індивідуалізують зовнішній вигляд особи, але їх ідентифікаційна значущість не така суттєва, бо їх можна замінити [2, с. 13]. Проаналізуємо лексеми, що вказують на особливості одягу: у В. Шевчука – *гарненьке...дівча в рожевому* [20, с. 473]; *у зазмацьореній і подраній одежі* [24, с. 96]; *Сірий за вікном* [17, с. 85], *джигун у сірому костюмі* [17, с. 89]; *купець у білому плащі* [22, с. 15]; у М. Матіос – *старий чоловік у коричневому банному халаті* [11, с. 161].

Функціональні (динамічні) ознаки є загальними; вони характеризують людину як живу динамічну систему. Функціональні ознаки проявляються насамперед у русі. До функціональних ознак належать особливості поведінки, ходи, міміки чи жестів [2, с. 15]. Порівняймо, зображення поведінки персонажів у В. Шевчука – *вийшов на їхню гору отой кривий директор* [17, с. 155]; *такі галіфе носили модники* [24, с. 86]; *утікач* [18, с. 203]; *зняковілі «ледарі»* [15, с. 180]; у М. Матіос – *шлюбний чоловік* [7, с. 21], *зраджений тазда* [7, с. 22], *сільський рогоносець* [7, с. 22]; особливості стилю життя: у В. Шевчука – *зляканий «кепський плавець»* [19, с. 71]; у М. Матіос – *сільський донжуан* [7, с. 23]; *неповноцінну дитину* [8, с. 23], *інваліда* [8, с. 23].

У творах В. Шевчука вжито описові вирази іронічного характеру з метою підкреслення якоїсь певної індивідуальної особливості: *свого світловолосого «березового чурбанця»* [19, с. 73].

Отже, вербалізатори концепту «зовнішність людини» акцентують увагу читача на анатомічних ознаках героя (зріст, будова тіла, колір очей і волосся), загальнофізичних (стать, вік і демографічні особливості), супутних ознаках ([предмети одягу), функціональних (особливості поведінки). Найбільш вживаними у творах В. Шевчука і М. Матіос та яскравими за змістом є складові концепту «зовнішність людини» на позначення кольору очей та волосся, найменш уживані – на позначення динамічних ознак.

Подальші наукові дослідження будуть спрямовані на компаративний аналіз концепту «зовнішність людини» в українській та англійській прозах.

Список використаної літератури

1. Архіпова О. В. Засоби мовного вираження концепту «чоловік» (за романом В. Шкляра «Залишенець») / О. В. Архіпова // Філологічні студії. – Вип. 7. – Ч. 2. – Лінгвістика і поетика тексту. – С. 109–119.
2. Зинин А. М. Особенности изготовления субъективных портретов / А. Зинин, Г. Мамедов. – Киев : РИО МВД УССР, 1990. – 44 с.
3. Матіос М. Апокаліпсис / М. Матіос // Нація. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – С. 3–169.
4. Матіос М. Вечір життя / М. Матіос // Чотири пори року життя. – Львів : ЛА «Піраміда», 2009. – С. 69–42.
5. Матіос М. Солодка Даруся / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 185 с.
6. Матіос М. Коли по-пластунськи, коли на повен зріст, але я маю потребу бути в історії, в минулому: [електронний ресурс] / Василь Бондар. – Режим доступу: http://www.mariamatos.com.ua/zm/nterv_yu/nterv_yu_bondarev/. – Назва з екрана.
7. Матіос М. Кулінарні фіглі / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2009. – 208 с.

8. Матіос М. Мама Маріца – дружина Христофора Колумба / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2008. – 48 с.
9. Матіос М. Москалиця / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2008. – 63 с.
10. Матіос М. Майже ніколи не навпаки / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 176 с.
11. Матіос М. Щоденник страченої: психологічна розвідка / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2005. – 192 с.
12. Мельничук О. Д. Концепти як елементи семантики тексту [Електронний ресурс] / О. Д. Мельничук. – Режим доступу: <http://studentam.net.ua/content/view/8783/97>. – Назва з екрана.
13. Пода О. М. Історія українського жіночого журналу: специфіка міждисциплінарного підходу [Електронний ресурс] / О. М. Пода. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1582/43>. – Назва з екрана.
14. Потапенко С. І. Мовна особистість у просторі медійного дискурсу (досвід лінгвокогнітивного аналізу) / С. І. Потапенко. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2004. – 360 с.
15. Шевчук В. О. Голуби під дзвіницею / В. О. Шевчук // Крик півня на світанку: Повісті. – К. : Молодь, 1979. – 239 с.
16. Шевчук В. О. Дзигар одвічний / В. О. Шевчук. – К. : Молодь, 1990. – 264 с.
17. Шевчук В. О. Дім на горі / В. О. Шевчук // Вибрані твори: Роман-балада. Оповідання / Передм. М. Жулинського. – К. : Дніпро, 1989. – С. 17–228.
18. Шевчук В. О. Маленьке вечірнє інтермеццо: повісті / В. О. Шевчук. – К. : Молодь, 1984. – 279 с.
19. Шевчук В. О. Крик півня на світанку / В. О. Шевчук // Крик півня на світанку: Повісті. – К. : Молодь, 1979. – С. 5 – 90.
20. Шевчук В. О. Мандрівка в гори: оповідання про митців / В. О. Шевчук // Вибрані твори: Роман-балада. Оповідання / Передм. М. Жулинського. – К. : Дніпро, 1989. – С. 445 – 525.
21. Шевчук В. О. Мор: Фантастична повість / В. О. Шевчук // Птахи з невидимого острова: Роман, повісті. – К. : Рад. письменник, 1989. – С. 363–469.

22. Шевчук В. О. На полі смиренному, або Новий синаксар Київський, написаний грішним Семеном-затворником святого Печерського монастиря: Роман / В. О. Шевчук. – К. : Дніпро, 1983. – 191 с.
23. Шевчук В. О. Панна квітів: Казки моїх дочок / В. О. Шевчук. – К. : Веселка, 1990. – 183 с.
24. Шевчук В. О. Стежка в траві. Житомирська сага / В. О. Шевчук / Вступ. ст. Р. М. Корогодського. – У 2-х т. – Т. 1. – Харків : Фоліо, 1994. – С. 78–494.
25. Шевчук В. О. Чудо / В. О. Шевчук // Камінна луна. – К. : Молодь, 1987. – С. 3–44.

Осипчук Г. В. Средства языкового выражения концепта «внешность человека» в современной украинской прозе (на материале творчества Валерия Шевчука и Марии Матиос).

Аннотация

В статье освещено развитие когнитивной лингвистики и раскрыто значение термина «концепт». Охарактеризовано основные аспекты концепта «внешность человека». Сделан акцент на лексико-семантическом поле номинаций концепта «внешность человека» в произведениях В. Шевчука и М. Матиос. Установлено, что наиболее продуктивными являются вербализаторы концепта, указывающие на анатомические характеристики, в частности для обозначения цвета глаз и волос, менее применяемые – наименование общефизических признаков, одежды, особых примет.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концептуальный аспект, концепт «внешность человека», структура концепта, вербализаторы.

Osipchuk H. V. Means of linguistic expression concept «appearance» in modern Ukrainian prose (based on materials of works by Valery Shevchuk and Mary Matios).

Summary

In the article has been revealed the development of cognitive linguistics. It has been identified that scientific researches of scholars are directed towards studying of concepts which keep knowledge and experience of human activities, create the complete world vision.

It has been revealed the meaning of term «concept». It has been characterized basic aspects of concept «appearance». It has been isolated lexical and semantic area of nomination of concept «appearance» in works of V. Shevchuk and M. Matios. It has been established an interconnection between components in structure of concept «appearance».

It's found that concept «appearance» focuses reader's attention on anatomical features (such as colour of eyes and hair, height, physique), general physical features (sex, age, demographic peculiarities), related features (articles of clothing), functional (behavior peculiarities). Verbalizatory of concept «appearance» to denote colour of eyes and hair are the most productive in works of V. Shevchuk and M. Matios. Those to denote common physical features, garments distinguishing marks less used in their works.

Key words: cognitive linguistics, conceptual aspect, concept «appearance», concept structure, verbalizatory.